

XURŞUD İSMAYILOVA
ADİU, Azərbaycan dili kafedrası
Bakı, İstiqlaliyyət küç.31
xurşud.@mail.ru.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİ VƏ TERMINOLOJİ
LÜĞƏTLƏRİN TƏRTİBİ PRİNSİPLƏRİ
Xülasə

Azərbaycan dilində elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı terminologiya sahəsində də çox böyük işlər görülmüşdür. Bu illər ərzində elmin, mədəniyyətin, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələri ilə bağlı baş verən dəyişikliklər nəzərə alınaraq AMEA RH yanında terminologiya komissiyasında mühüm işlər görülmüşdür. Bu müddət ərzində elmin, demək olar bu proses, yəni Azərbaycan dilinin başqa dillərlə birbaşa əlaqəsi lüğətlərin tərtibinə də təsir edir. Belə ki, əvvəllər əsasən, rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca lüğətlərin tərtibi prioritet sahə hesab olunurdusa, indi ingilis, türk, alman ki, bütün sahələrinə aid 60-a yaxın terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. Onların arasında həcmcə çox böyük izahlı, iki və üç dilli lüğətlər diqqəti cəlb edir: “Neft və qaz üzrə rusca-azərbaycanca-ingiliscə terminoloji lüğət”(2001, 754 səh.); “Rusca-azərbaycanca izahlı texniki terminlər” (2004, 774 səh.); “Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti” (2004, 671 səh.); “İzahlı diplomatiya terminləri lüğəti” (2004, 283 səh.); “Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi-statistika ensiklopediyası” (2010, 1100 səh.); “İzahlı geologiya terminləri lüğəti” (2006, 686 səh.); “İngiliscə-azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti” (iki cildə 2008, 1600 səh.); “Mediada işlənən alınma sözlərin izahlı lüğəti” (2010, 256 səh.) Müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının virtual məkanda yerləşdirilməsi, Azərbaycan dilinin terminoloji arealını müasir metodlarla zənginləşməsinə zəruri edir.

Açar sözlər: dilin lüğət tərkibi, termin, zənginləşmə, komissiya, elmi-texniki tərəqqi

AMEA RH-nın qərarı ilə terminologiya komissiyası ilə birgə AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu tərəfindən www.azterm.az veb portalı yaradılmışdır. Azərbaycan terminologiyası veb portalın yaradılmasında əsas məqsəd dilimizdə olan mövcud terminoloji lüğətləri ilk dəfə olaraq vahid mərkəzə toplamaq, elmin-texnikanın müxtəlif sahələrdə çalışanlara rastlaşdıqları terminlərin izahını və müxtəlif dillərdə qarşılığını asanlıqla əldə etməyə yardımçı olmaq, həmçinin termin yaradıcılığına cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini o, cümlədən xaricdə yaşayan soydaşlarımızı cəlb etməkdir. (1-46) Dövlətimizin müstəqilliyi ilə bağlı Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, yeni təhsil sisteminin yaradılması prosesində terminologiya komissiyasının vəzifələri daha da artmışdır. Bunu nəzərə alan terminologiya komissiyası aşağıdakı istiqamətdə iş aparır: elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə terminoloji lüğətlərin hazırlanması və nəşri; terminlərin dövrü mətbuatda, televiziya və radioda, orta və ali məktəblərin dərslərlərində, idarə və müəssisələrin kargüzarlıq işlərində düzgün tətbiqinə nəzarət; terminologiyanın dilçilik problemlərinin işlənilməsi. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir (2-112). Ona görə də terminologiyada baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləmək və terminologiyanın inkişafını həmişə düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilçiliyinin uğurları çoxdur. Xüsusən də Azərbaycan ədəbi dil tarixinin tədqiqi geniş vüsət almışdır. Dilimizin praktik məsələlərinin kamilləşməsinə, onun tarixinin, mənşəyinin öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirilmişdir. Dilimizin mənşəyini uzaq keçmişlə bağlayan qədim yazılı abidələrimizlə bağlı sanballı tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar

2004-cü il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” (4 cildə) nəşr olunmuşdur. Əsər çoxillik elmi araşdırmaların nəticəsi kimi dəyərlidir. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dili tarixi şöbəsinin əməkdaşlarının “Azərbaycan ədəbi dili tarixi”(4 cildə bütün cildlərin redaktoru fil.e.d. Sevil Mehdiyeva) çoxcildliyi azərbaycanşünaslığa ən qiymətli töhfədir. Dördcildlik “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” əsərində səkkiz əsrlik (XIII-XX əsrlər) bir ədəbi mühiti əks etdirən Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin inkişaf tarixi araşdırılmışdır. Əsərdə ümumən ədəbi dil və onun tarixi inkişafına xalqın tarixi inkişafı ilə bağlı bir hadisə kimi yanaşılır və bu dillərin inkişaf səviyyəsinin əsas meyarı hesab edilir. Xüsusilə, Azərbaycan dilinin təşəkkülündə bəzi qeyri-elmi konsepsiyalara - Azərbaycan-türk dilini səlcuqların Azərbaycana gəlişi ilə başlamaqla bu dilin ondan əvvəlki dövr minillik inkişafını inkar edənlərə qarşı çıxır və səlcuqlar gəldikdə Azərbaycan xalqı və onun türk dili vardı fikri təsdiqlənir. Eyni zamanda, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin iki - Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin tarixi, Azərbaycan yazılı ədəbi dilin tarixi istiqamətində inkişafı səciyyələndirilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, şifahi ədəbi dil Azərbaycanda qəbilə-tayfa quruluşuna keçid dövründə formalaşmağa başlamış, şifahi ədəbi dilimizin müəyyənlik alması Azərbaycan xalq dilinin təşəkkülü ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Azərbaycan dilinin formalaşması prosesində ilk öncə canlı danışq dili zəminində şifahi ədəbi dil əmələ gəlmiş, sonralar onun əsasında yazılı ədəbi dil təşəkkül tapmışdır. Müəlliflər doğru olaraq qeyd edir ki, qədim köklərə malik Azərbaycan xalqı həm də zəngin yazılı ədəbi dil ənənəsinə malikdir. Azərbaycan yazılı ədəbi dili kimi, şifahi ədəbi dili də Azərbaycan xalqını ümummədəni tarixinin ən parlaq atributlarından biri olmaqla, bu xalqın uzun əsrlər boyu zəngin intellekt səviyyəsini əks etdirən başlıca amillərdən biridir. Tarix göstərir ki, ədəbi dilin inkişafı ümumi danışq dili ilə bağlı olur. Yazılı ədəbi dilimizin təşəkkül və inkişafında dialektfövrü xarakter daşıyan zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı yazılı ədəbi dilə təsir etmiş, yazılı ədəbi dil təşəkkül tapdıqdan sonra bir neçə əsr hər iki ədəbi dil yanaşı inkişaf etmişdir. Bu nəzərə alınaraq dilçilikdə dil tarixinin tədqiqində ədəbi dilin dövrləşdirilməsi başlıca aktual problemlərdəndir. Əsərdə akademik Ağamusa Axundovun konsepsiyası üzərində dayanaraq ədəbi dilin inkişaf tarixi aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

1. Əski Azərbaycan dili (bu dövr öz növbəsində iki yerə bölünür: əski Azərbaycan dilinin yaranması (XIII-XIV əsrlər) və əski Azərbaycan dilinin sonrakı inkişafı (XV-XVII əsrlər);
2. Yeni Azərbaycan dili. Bu 4 mərhələni əhatə edir: ədəbi dilin xəlqiləşməsi dövrü (XVIII əsr); Milli dilin yaranması və inkişafı dövrü (XIX-XX əsrlər); sovet dövrü (1920-1990); və çağdaş mərhələ. Bu dövrlər əsasında Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı təhlil olunmuşdur. Respublikada latın qrafikasına keçid yeni qrafikada orfoqrafiya lüğətinin hazırlanıb çap olunmasını ən aktual məsələlərdən birinə çevirdi. Sonuncu dəfə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” 1975-ci ildə çap olunmuşdu. Daim inkişafda olan dilin lüğət tərkibində otuz ilə yaxın müddət ərzində baş vermiş yeniliklər, dəyişikliklər yeni orfoqrafiya lüğətinin nəşr olunmasını zəruri etdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 12 yanvar 2004-cü il tarixi sərəncamı ilə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə yenidən nəşri nəzərdə tutulan kitabların siyahısına latın qrafikalı yeni əlifba ilə nəşr olunan orfoqrafiya lüğəti də daxil edilmişdir. Lüğət öz həcminə, tutumuna, sözlərin sayına görə də 1975-ci ildə kiril əlifbası ilə çap edilmiş lüğətdən fərqlənir. Latın qrafikası ilə nəşr olunan orfoqrafiya lüğətində 80 minə yaxın sözün düzgün yazılışı göstərilmişdir. Onu da qeyd edək ki, dilin lüğət tərkibi daim inkişafdadır. Bu nəzərə alınaraq Heydər Əliyevin 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı ilə qüvvəyə minmiş “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nın 13-cü maddəsinin 2-ci bəndində yazılır. “Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dili normalarını təsbit edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir.” Azərbaycan dilinin və xalqının təşəkkülü III–VII əsrlərdə baş vermiş, VII–VIII əsrlərdə başa çatmışdır. Bu zaman Azərbaycanda gedən dini mübarizə artıq sona yetmişdir.[14] XI əsrdə Azərbaycan dili Qafqazda və qonşu ölkələrdə geniş inkişaf tapır. Azərbaycan dili türk

dillərinin oğuz qrupuna daxildir. Yerli əhalinin əsas dili olan Azərbaycan dili XI əsrin ortalarında oğuz tayfaları dilinin güclü təsiri altında tam şəkildə formalaşmışdır. XII əsrdə ədəbi Azərbaycan dili təşəkkül tapdı. Şairlər fars və ərəb dilləri ilə yanaşı bu dildə də əsərlər yazırdılar.[4-114] N.Cəfərov "Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi" əsərində "XI-XII əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda meydana çıxan möhtəşəm türk dövlətlərində rəsmi dil kimi ərəb, fars dilləri ilə yanaşı türkidən də istifadə olunduğunu" göstərir.[16]Səfəvilər dövlətində Azərbaycan türkcəsi sarayda və orduda hakim dil olmaqla imperiyanın ilk rəsmi dövlət dili idi[17] [18]. Rus alimi V.V.Bartold 1912-ci ildə yazırdı: "...xanədanın təşəkkül etdiyi yerdə Azərbaycan əhalisi türkcə danışdı və nəticədə türkcə Səfəvilər dövlətində saray və ordu dili olaraq qaldı."[19]Azərbaycan dilinin iki dövrü haqqında[redaktə | əsas redaktə]

Azərbaycan ədəbi dili öz 800 ilə yaxın inkişafı müddətində iki böyük dövrü əhatə edir. Əski dövr adlandırılan birinci dövr XIII (13-cü) əsrdən XVIII (18-ci) əsrə qədər olan dövrü, yeni adlandırılmalı bilən ikinci dövr isə XVIII (18-ci) əsrdən yaşadığımız günlərə qədər olan bir dövrü əhatə edir.Əski Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin quruluşu daha çox ərəb və fars dillərinin sintaktik modelində olmuşdur: fəsl-i-gül (gül fəsl-i), tərki-təriqi-eşq (eşq təriqinin (yolunun) tərki), daxili-əhli-kamal (kamal əhlinə daxil)... Yəni təyin edən söz təyin olunan sözdən sonra işlənmişdir. İkinci dövr Azərbaycan dilində tamamilə əksinədir: təyin edən söz təyin olunan sözdən mütləq və həmişə əvvəl işlənir.Azərbaycan Demokratik Respublikasının İstiqlal Bəyannaməsi (əski əlifba ilə)Digər sintaktik fərq kimi, birinci dövrdə budaq cümlənin baş cümlənin içərisində yerləşdiyi tabeli mürəkkəb cümlələr daha çox işləndiyi halda (kimi kim, bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm), yeni dövrdə bu tiptən olanların əvəzinə daha çox feli sifət tərkiblərinin işləndiyini görürük. [20]Hər iki dövrün ədəbi dili öz növbəsində müxtəlif mərhələləri əhatə edir. Birinci dövr Azərbaycan dili öz inkişafında iki mərhələdən keçmişdir:ədəbi dilin təşəkkül mərhələsi XIII-XIV (13-14-cü) əsrlər klassik şeir dili mərhələsi XV-XVII (15-17-ci) əsrlərİkinci dövr Azərbaycan dili isə üç mərhələni əhatə edir:ədəbi dilin xəlqiləşməsi mərhələsi XVIII (18-ci) əsr,milli dilinyaranması və inkişafı mərhələsi XIX-XX (19-20-ci) əsrin əvvəli,müasir mərhələ XX (20-ci) əsrin 1-ci rübündən sonra).Azərbaycan türkcəsinin rəsmi adı[redaktə | əsas redaktə]Əsas məqalə: "Dil yoxsa dialekt" problemiƏsrlər boyu işğallar nəticəsində Azərbaycan dilinin adı dəyişdirilmişdir. Azərbaycan dili uzun müddət "türki", "türk dili", "Azərbaycan türkcəsi", bəzən isə "tatar dili", "Qafqaz tatarlarının dili" (xüsusən rus dilində yazılmış əsərlərdə) adlandırılmışdır[21]XX əsrin əvvəllərində ilk olaraq, Türk dillərini təsnifatlaşdıran tarixçi alimlərdən biri Armin Vamberi olmuşdur. Belə ki , onun 1908-ci ildə müəllifi olduğu "Dünya tarixçilərinin Dünya tarixi" adlı Londonda nəşr olunmuş çoxcildlik ensiklopediyanın 24-cü cildində Azərbaycan dili Türk dillərinin 3 qrupundan qərb qrupuna aid edilir və dialekt deyil , müstəqil dil kimi göstərilir.[3-233]Dünya tarixçilərinin Dünya tarixi. Ensiklopediya XXIV CİLD.səh.258.1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yaranandan az sonra Azərbaycanda kargüzarlığın türk dilində aparılması ilə bağlı qərar qəbul edilir. 1921-ci ildə Nəriman Nərimanov Dadaş Bünyadzadə ilə birgə Azərbaycan SSR-də dövlət dilinin türk dili olması ilə bağlı dekret imzalayırlar. 1921-ci ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul olunur və oraya dövlət dili haqqında maddə salınmır. 1924-cü ildə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Azərbaycanda dövlət dilinin türk dili olması ilə bağlı qərarı qəbul olunur.1936-cı ildə Azərbaycanın yeni Konstitusiyaya layihəsi hazırlanarkən orada Azərbaycanın dövlət dili türk dili kimi qeyd edilir. Ancaq 1937-ci ilin aprel ayında qəbul olunan əsas qanunda dövlət dili haqqında heç bir qayda öz əksini tapmır. Ancaq Konstitusiyada xüsusi maddə olmasa da, 1936-cı ildən sonra bütün normativ sənədlərdə dövlət dili Azərbaycan dili qeyd edilir.1956-cı ildə Azərbaycanın 1937-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyasına aşağıdakı məzmununda maddə əlavə edilir: "Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir..."[23]

Beləliklə,bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki ,çoxdilli terminlər lüğətləri əsasən Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasına aid olub,struktur baxımından tək tərtibli,söz

- 1.T.Hacıyev: «Füzuli: Dil sənətkarlığı». Bakı, 1994, səh. 46.
- 2.M.Mirzəliyeva: «Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri». Bakı, 1995, səh. 112.
- 3.Q.Mahmudova: «Türk dillərinin frazeologiyası». Bakı, 2009, səh. 233.
- 4.H.Bayramlıv: «Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları». Bakı, 1978, səh. 114.
- S.Əlizadə: «Azərbaycan ədəbi dili tarixindən praktikum», səh. 24.
- 6.Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1958, I cild.səh:156
7. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1958, II cild.səh:240

Dictionnary composition of the language in Azerbaijan and the prinsipes of the preparation terminologie dictionnary

This article deals with the Category of terminologi in Modern Azerbaijan. The author proves it as a lexical category but not a grammatical category. She also mentions the borrowed French gender suffix endings with the examples used in English language. The article also speaks about the simple and compound nouns, the use of the category of gender in relations and analyses the English words such as “man, woman, maid, boy, girl, he, she” which are used with the category of gender.

There are two types of speech: oral speech and writing speech. This article deals with the teaching of writing speech. Writing is a means of writing speech. It is very important in the training of Azerbaijan language. Writing is closely connected with the oral speech. That is why they must be taught together. The teachers must pay special attention to the writing. They must develop students oral and writing speech. It is very important task. This article deals with the difficulties of scientific-technical literature in Azerbaijani and English has got some ways of training. The article gives the whole analyse of their learning. Problem arising during the translation and elimination methods of these matters have been reflected in this article, too. Important terms of the translation are those that the text should be rich in content; idea should be fully clear and laconic and should keep the norms of the literary language.

Keywords: Dictionnary composition of the language, termin, to become rich, commission, development science-technics

Х.Исмаилова

Словарный запас Азербайджанского языка и принципы составление терминологических словарей.

Резюме

Существует два вида речи в Азербайджанском языке, устная и письменная речь. Эта статья имеет дело с обучением письменной речи. Письмо-это средство коммуникации. Оно очень важно в обучении азербайджанского языка. Письмо тесно связано с устной речью. Поэтому они должны обучаться вместе. Учителя должны обратить особое внимание на письмо. Они должны развивать устную и письменную речь студентов. Это очень важное задание.

В статье описываются категории рода в современном азербайджанском языке. Автор отличает что категория рода является лексической категорией а не грамматической. В тоже время автор доказывает, а наличии взаимоственных азербайджанских грамматических родовых окончаний, которые используются в современном азербайджанском языке, и приводит свои примеры. В статье также рассматриваются простые и сложные существительные, употребление терминологическая система в родственных отношениях и анализируются азербайджанские слова как ,родина, слава, и др. которые употребляется в Азербайджанско языке в широком масштабе. В этой статье рассматриваются трудности научно-технического перевода и техническое развитие, проблемы. Трудности, возникающие при переводе и методы их устранения также нашли за свое отражение. Основными условиями при переводе является то, что текст должен быть содержательны, идея – ясной и лаконической, обязательное сохранение норм литературного языка. Научно-техническая литература в азербайджанском и английском языках имеет некоторые способы изучения. В статье дается полным анализ их присвоение.

Ключевые слова: словарный запас языка, термин, обогащение, комиссия, научно-тех. прогрес.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalovanın tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.